

कोविड-१९ ; ब्रह्मकृष्ण त्र ब्रह्मकृष्ण टप्पे केमि २०१९ असे नाव ; छव्स्वद्विशापूमुळे ह्येणार आजार की जो २०१९ मध्ये पहिल्यांदाच आढळला.

कोविड-१९ चे गंभीर परिणाम भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होताना दिसून येते. भारताच्या लवच मध्ये भारतीय कृषी क्षेत्राचे योगदान हळूहळू कमी होत आहे दिशाहिन कायदे, कानून असल्यामुळे लाखो तेकरी भूमीहिन झाले आहे अत्याधिक अनिश्चितता, असुरक्षितता आणि नेहमी येणाऱ्या आपत्तीने भारतीय तेतीला जुगार म्हणण्यास भाग पाडले. हजारो तेकरींनी आत्महत्या केल्या. १९७० मध्ये भारतीय कृषी क्षेत्राचे जीडीपी मध्ये २५ बिलियन डॉलर योगदान होते. सप्टेंबर २०२० च्या रिपोर्टनुसार औद्योगिक क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्राचा विकास दर अनुक्रमे ३८ आणि २० प्रतिशत इतका होता. आज भारतीय तेकरी ह्य ऩेनडेकलद्ध अनुदानासाठी नाही तर आत्मसन्मानासाठी संघर्ष करतांना दिसून येतो. मनुष्याच्या मुलभूत गरजा मर्यादितच असून तो अनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यामागे आपली मर्यादित संसाधने नष्ट करीत असतो. त्यामुळेच या लॉकडाऊनच्या काळात कोणालाही अनावश्यक वस्तू खरेदी करवीशी वाटली नाही. याउलट सेवाभावी संस्था, सरकार, अशासकीय संस्था ह्या सामाजिक भावनेने गरीब व गरजू लोकांच्या अन्नविशयक गरजा पूर्ण करतांना दिसत आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीवर आधारित होती, आहे आणि राहिल. याचे परिणाम आपल्याला कोविड-१९ च्या महामारीच्या संकटात पाहयला मिळत आहे भारतीय अर्थव्यवस्था लॉकडाऊनमुळे बंद होती. तेव्हा कृषी क्षेत्राचे लोकांच्या घरोघरी अन्नधान्य पोहचविण्याचे काम केले. डॉक्टरांसोबत तेकरी ह्य सुद्धा योद्धासारखा लढत

आहे परंतु अत्यंत करट करून उत्पादन प्रक्रियेतील महत्त्वाचा घटक असूनसुद्धा तेकरींची जीवनशैली, जीवनस्तर उंचावू शकला नाही. भारतीय अर्थव्यवस्था सुद्धा जगासोबत अत्यंत वाईट परिस्थितीतून जात आहे एक मोठे समुदाय स्थलांतरित होवून गावाकडे आल्याने कृषीक्षेत्रावर दबाव वाढला आहे कच्चा माल तह्यपर्यंत या लॉकडाऊन काळात न पोहचल्याने तेकरींचे आर्थिक नुकसान होत आहे उदाहरणार्थ हॉटेल, रेस्टारेंट बंद असल्यामुळे भाजीपाल्याची मागणी कमी झाली आहे धार्मिक स्थळे बंद असल्यामुळे नारळ, फुलांची मागणी कमी झाली आहे मागील काही वर्षात कृषी क्षेत्रातील विकास दर उत्तरोत्तर कमी होत आहे

वर्ष	कृषी क्षेत्रातील विकास
२०१२-२०१३	१.५:
२०१३-२०१४	५.६:
२०१४-२०१५	-०.२:
२०१५-२०१६	०.६७:
२०१६-२०१७	६.३:
२०१७-२०१८	५.०:
२०१८-२०१९	२.९:
२०१९-२०२०	२.८:
२०२०-२०२१	३.४:

वर्षानुवर्षाने रु ब्रह्मकृष्ण त्र ब्रह्मकृष्ण टप्पे केमि २०१९ असे नाव ; छव्स्वद्विशापूमुळे ह्येणार आजार की जो २०१९ मध्ये पहिल्यांदाच आढळला.

वर्षानुवर्षाने रु ब्रह्मकृष्ण त्र ब्रह्मकृष्ण टप्पे केमि २०१९ असे नाव ; छव्स्वद्विशापूमुळे ह्येणार आजार की जो २०१९ मध्ये पहिल्यांदाच आढळला.

कोरोनाचे तिसरे वर्ष सुरु आहे त्यामुळे कोरोना लॉकडाऊन आहे तरी काय? असा प्रश्न जनमानसात निर्माण होणे साहजिकच आहे लॉकडाऊन म्हणजे काही काळासाठी अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक व्यवहारावर संपूर्ण बंदी किंवा अंशतः बंदी घालणे होय किंवा अर्थव्यवस्थेच्या गतीस ब्रेक लावणे होय. कोरोनामुळे मानवी जीवन चक्राबरोबरच देशातील अर्थचक्र थांबले. उत्पादन आणि बाजारपेठ या अर्थव्यवस्थेतील दोन चाकांना काही दिवसासाठी ब्रेक

पिक हनी झालेली असतांना कोरोनाचे संकट भारतावर आले आणि त्यामुळे तेती व तेतकरी दोन्हीही अडचणीत सापडले आहे कोरोनाच्या काळात भारतातून निर्यात होण्याच्या फळ व भाजीपाला यावर कोरोनाचा प्रभाव होऊन त्याची निर्यात ५० टक्के कमी झाली.

कोविड-१९ चा आपल्या तेतीवर आणि तेतीपुरक व्यवसायावर सखोल आणि व्यापक परिणाम दिसून येतो. पाऊस अतिरिक्त झाल्याने आणि महपुरामुळे खरीपाचा हंगाम नुकसानीत गेला. मात्र त्या अतिरिक्त पावसाचा परिणाम म्हणून रबी पिके धान, ऊस, फळे, भाजीपाला, मिरची, कांदा, लसून, गहू, सोयाबीन, हरभरा, कापूस, ज्वारी यांचा समावेश यात आहे लॉकडाऊनमुळे सर्व कामे बंद राहिल्याने या पिकाची कापणी आणि काढणी करता आली नाही आणि नुकसान झाले. तसेच प्रक्रिया उद्योग यात दुग्ध, कुक्कुटपालन, फळप्रक्रिया उद्योग बंद राहिल्याने मोठे नुकसान झाले आहे एकूण तेतमजुरापैकी ५४.९ टक्के भूमिहीन तर ४५.१ टक्के अल्पभूधारक आहेत. ४०० दशलक्ष लोकांना टलेबंदीचा फटका बसला आहे रोजगार बंद झाल्यामुळे औद्योगिक कामगारांचीही तेतमालाला मागणी कमी झाल्याने तेतकऱ्यांचे नुकसान झाले आहे २०१८-२०१९ मध्ये तेतमाल निर्यातीपासून ३८ अब्ज मिळाले होते ते या वर्षात सोडून द्यावे लागले आहे बाजारपेठ बंद, वाहतुक सुविधांचा अभाव यामुळे तेतमालाचा उतवच झाला नाही. साखर कारखाने बंद झाल्याने मजुरांवर उपासमारीची पाली आली आहे पुढील हंगामासाठी जमिनीची मशागत, खते, बी-बियाणे उपलब्ध करणे आर्थिकदृष्ट्या कठीण होत आहे टलेबंदीचा तेती आणि पूरक व्यवसायावरील परिणाम राज्य आणि क्षेत्रनिहाय वेगवेगळ्या आहे उदा. एकूण हपूस आंब्याच्या

उत्पादनापैकी ५५ टक्के उत्पादन महाराष्ट्रात होते आणि त्यासाठी मुंबई, पुणे आणि कोल्हापूर ही मोठी बाजारपेठ आहे मात्र या बाजारपेठ बंद असल्याने आणि मागणी घटल्याने उत्पादकाचे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक नुकसान होत आहे असे निरीक्षण आंबा उत्पादक संघटनेचे अध्यक्ष चंद्रकांत मोळक नोंदवितात. मक्काची आधारभूत किंमत १७६० रुपये विंवल असतांना ११०० रुपयांना विकावा लागला. कापूस ५५०० रुपये असतांना विदर्भातील तेतकऱ्यांनी ४२०० रुपये पर्यंत खेडा खरेदीने विकावा लागला. मध्यप्रदेशामध्ये उतव नसल्याने चण्याला प्रति विंवल ६०० ते ७०० रुपये कमी मिळाले.

कोविड-१९ चा कृषी क्षेत्रावरील परिणामांच्या अभ्यासाची आवश्यकता :

- (१) आता जरी धान्य साठ पुरेसा असला तरी भविष्यात टंचाई निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.
- (२) बाजारपेठ बंद झाल्याने आणि मागणी घटल्याने कृषी उत्पादकाचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झाले आहे.
- (३) वाहतूक सुविधा ठप्प झाल्याने व पॅकेजिंग न झाल्याने ७० टक्के मागणी कमी झाली आहे.
- (४) तेतमाल आधारभूत (हमीभाव) किंमतीपेक्षा कमी किंमतीला विकावा लागला आहे.

(२) ग्रामीण उद्योग क्षेत्रावरील परिणाम : कोरोनाचा सर्वाधिक वाईट परिणाम भारताच्या उद्योग क्षेत्रावर अधिक सखोल आणि व्यापक झाला आहे भारतातील उद्योग क्षेत्राचे ३८ टक्क्याने नुकसान झाले आहे देशातील छोट्या व्यावसायिकावर लॉकडाऊनचा विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. टपरीवाले, पानपट्टी, किरकोळ विक्रेते, फळ विक्रेते, भाजी विक्रेते, कापड दुकानदार, फिरते विक्रेते, वाहतुकदार आदी छोटे व्यावसायिक आर्थिक अडचणीत आलेले आहेत. मागील ३ वर्षांपासून भारतामध्ये

रोजगार निर्मितीपेक्षा कमी आहे तो रोजगार टिकवून ठेवणे कठीण झाले आहे सीएमआयईच्या एप्रिल महिन्याच्या अहवालाप्रमाणे बेरोजगारीचा दर वाढून २३.५२ टक्के पर्यंत पोहचला आहे तो मार्च महिन्यापेक्षा ८.७४ टक्के जास्त आहे

(३) रोजगारत प्रचंड घट :

लॉकडाऊनमुळे उद्योग बंद राहिल्याने ग्रामीण तरुणांवर बेरोजगारीची कुऱ्हाड कोसळली.

(४) आर्थिक वृद्धीवरील परिणाम :

भारत सरकारच्या वित्तमंत्रालयाप्रमाणे भारताचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन ;ळवच्छ जुलै २०१९ मधील ५.२ दरवरून जानेवारी २०२० मध्ये ४.१ टक्के आणि टलेबंदी नंतरच्या काळात ३.१ टक्के पर्यंत घटले आणि ते पुढेही घटत आहे देशाचा तिमाही वृद्धीदर विचारत घेता तो वर्ष २०१९ मध्ये अनुक्रमे ७.१%, ६.२%, ५.६% आणि ५.८% वरून ५.६%, ५.१%, ४.३% आणि ३.१% राहून पुढे सातत्याने घटत आहे २०२० मध्ये भारतचा वृद्धीदर १.९% तर चीनचा १.२%, अमेरिका ६.१%, तर जगाचा ३.१% होता. एप्रिल महिन्यात १२.२ करोड लोकांनी रोजगार गमावला आहे १६ मे २०२१ पर्यंत ग्रामीण बेरोजगारीत १४.३४% ने वाढझाली तर १हरी बेरोजगारी १७.७१% पर्यंत पोहचलेली आहे

(५) उद्योग चक्र थांबले :

कोरोनाच्या प्रभावामुळे सरकारने संपूर्ण देशात लॉकडाऊन केल्यामुळे पहिल्या व दुसऱ्या टप्प्यात उद्योग बंद ठेवण्यात आले. त्यामुळे उद्योगाच्या विकासाबरोबरच उत्पादन वाढीवर विपरीत परिणाम झाला.

(६) उपभोगावर परिणाम :

लॉकडाऊनमुळे सर्व प्रकारची वाहतूक थांबली. बाजारपेठ बंद झाल्या. बाजारपेठेतील आवक-जावक मंद झाली. ग्राहकांची क्रयशक्ती घसरली. व्यवहारांवर मर्यादा आली त्याचा

परिणाम होवून उपभोग कमी झाला. लॉकडाऊन काळात उपभोक्ता वर्ग फक्त जीवनावश्यक वस्तूंची मागणी करित असून अनावश्यक वस्तूंची मागणी पूर्णपणे थांबलेली आहे आर्थिक उलाढालही लोकांच्या उपभोग पातळीवर अवलंबून असते. तसेच लोकांचे उत्पन्न कमी झाल्यानेही त्याचा उपभोगावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

(७) मजुरांच्या स्थलांतरणाची समस्या :

प्रवासी गाड्या आणि उड्डणे थांबविण्यात आली. टलेबंदीच्या काळात परप्रांतीयांवर गंभीर परिणाम झाले. अनेक व्यक्तींना उद्योग बंद पडल्यामुळे नोकऱ्या गमवाव्या लागल्या आणि परत त्यांच्या मूल ठिकाणी जाण्यामध्ये वाहतूक थांबल्याने अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. उत्तरप्रदेशात सर्वाधिक (३२.४९) लाख स्थलांतरित लोकसंख्या आढळली आहे त्यानंतर बिहार (१५.००) लाख आणि पश्चिम बंगाल (१३.८४) लाख आहेत. परतीचा प्रवास करणाऱ्यापैकी जवळपास ६० टक्के स्थलांतरित या तीन राज्यांमध्ये होते. केंद्रीय कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाने दिलेल्या माहितीनुसार टलेबंदीच्या दरम्यान एक कोटीहून अधिक प्रवासी परत गेले.

(८) वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रावर परिणाम :

लॉकडाऊनच्या काळात अत्यावश्यक वाहतूक सेवा सुरु राहिलेली आहे मात्र सर्व वाहतूक उदा. रेल्वे, रस्ते, विमान सेवा अंगतः व पूर्णतः थांबलेली असल्यामुळे या क्षेत्रावर अतिशय गंभीर परिणाम होऊ शकतो.

(९) बांधकाम क्षेत्रावर परिणाम :

ग्रामीण भागापासून मोठ्या शहरातील सर्व बांधकामे उदा. रस्ते, पूल, इमारती, घरणे, मोठे प्रकल्प, इतर छोटी कामे इत्यादी सर्व प्रकारची बांधकामे बंद झाल्याने त्याचा परिणाम

या क्षेत्रावरील गुंतवणुकीवर निश्चितच होऊ शकतो आणि रोजगारवरही होतो.

(१०) आर्थिक विकास कमी झाला :

देशातील सुक्ष्म, लघू, कुटीर व मोठे उद्योग बंद पडले. मात्र उद्योगांच्या दैनंदिन खर्चात कपात करता येत नाही. त्यामुळे नवीन गुंतवणूक नाही. रोजगारात वाढ नाही, कमी नफा, कमी उत्पादन, बाजारपेठ बंद असल्याने आणि मागणी कमी असल्याने उठव नाही. त्यामुळे देशातील सर्व क्षेत्रात त्याचा विपरीत परिणाम होऊन देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग कमी झाला.

(११) शिक्षण क्षेत्रावर परिणाम :

कोरोनामुळे सर्वच विद्यार्थ्यांवर प्रचंड परिणाम झाला. शाळा, कॉलेज बंद झाली. परिक्षाही ठप्प झाल्या. ई-बुक्स वाचण आणि ई-लर्निंग अभ्यास करणे वाढले परंतु भारतासारख्या ठिकाणी ई-लर्निंगच्या वापरावर बऱ्याच मर्यादा पडत आहे कारण ग्रामीण भागात इंटरनेट सुविधांचा अभाव असल्याने विद्यार्थ्यांवर त्याचा विपरीत परिणाम होईल. मोबाईलच्या अतिवापरामुळे मुलांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत आहे परंतु या कोरोना महामारीच्या काळात शैक्षणिक कार्यासाठी मोबाईलचा वापर वाढलेला दिसून येतो. लहान मुले शाळात गेली नाही तर त्यांच्या सामाजिक जाणिवेचा विकास होणार नाही.

(१२) कोरोनाचा मानवी आरोग्यावर होणारा परिणाम :

ग्रामीण भागातील आरोग्य संस्थांची परिस्थिती अधिकच बिकट बनली. गृहकलह, एकाकीपणा, चिंता, भीती आणि नैराश्य यासारख्यांच प्रमाण खूप वाढत आहे. समाजातील लोकांच्या मनस्थितीवर व जीवनशैलीवर कोरोना महामारीचा विपरीत परिणाम झालेला आहे.

काही कोरोनाचे अनुकूल परिणाम सुद्धा दिसून येतात.

(१) लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटू लागले.

(२) निसर्गातील वातावरण पुढे झाले.

(३) घूर, धुळ, कर्कराज आवाजापासून लोकांची सुटका झाली.

(४) आरोग्याबाबत जागरूकता निर्माण झाली.

(५) लोकांमध्ये साधीक भावना वाढू लागलेली दिसून येते.

उपाययोजना व निश्कर्ष :

कोरोनाचे हे तिसरे वर्ष असून लसीकरणामुळे या वर्षी मृत्युचे प्रमाण कमी आहे. लॉकडाऊनच्या काळात मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २० लाख कोटीचे ङळक्याच्या १०:०० पॅकेज जाहीर करून देशातील विविध क्षेत्रासाठी आर्थिक मदत जाहीर केली. यात सिमांत शेतकरी, मजूर, छोटे उद्योग, शेतकरी क्रेडिट कार्ड योजना, बांधकाम क्षेत्र अन्य उद्योग यांच्यासाठी सवलती जाहीर करून व अल्प दराने कर्ज पुरवठा करण्याचे धोरण आखून अर्थव्यवस्थेस गती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. आय.टी.आय. रिटर्न्स भरण्यात मुदत वाढ दिली. महिलांच्या जन-धन खात्यात तीन महिने दरमहा ५०० रुपये प्रमाणे १५०० जमा केले गेले. रिजर्व बँकेने उद्योगांना स्वस्तात कर्ज उपलब्ध व्हावे म्हणून रेपो दरत रिव्हर्स रेपो दरत कपात केली.

(१) ग्रामीण भागातील क्रयशक्ती वाढविण्यासाठी ग्रामीण भागाचा विकास व कृषी क्षेत्रात ग्रामीण रोजगारीवर भर देणारे कृषी धोरण राबविणे तसेच लघू व कुटीर उद्योगांना चालना मिळेल असे विकासाचे धोरण तयार करून त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली तर या कोरोना संकटावर मात करून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास करता येते.

(२) भारतातील अंतर्गत बाजारपेठ विकसित करणे.

(3) फक्त मोठ्या उद्योगांवर अवलंबून न राहता लघु व मध्यम उद्योग आणि तेथी तसेच तेथीसी संबंधित व्यवसाय यांच्याकडे विशेष लक्ष देवून त्यांची वाढ केली पाहिजे.

(४) कोरोना काळात सरकारने शिक्षण, आरोग्य, वीज, पाणी, स्वस्त घर, सार्वजनिक वाहतुक या सगळ्या क्षेत्रांमध्ये भरमसाठ गुंतवणूक केली पाहिजे.

(५) सर्वांना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करणे.

(६) कर सवलत देणे.

(७) सर्वांना कोरोना प्रतिबंधक लस देणे.

(८) भारताची आरोग्य यंत्रणा सक्षम करणे.

(९) भारतामध्ये शिक्षण आणि आरोग्यावर होणाऱ्या खर्चामध्ये वाढ करण्याची गरज आहे. भारतात शिक्षणावर ;लव्छद्द च्या ३.४ टक्के व आरोग्यावर १.३ टक्के पर्यंत खर्च करण्यात येतो. शिक्षणावर ;लव्छद्द च्या ६ टक्के आणि आरोग्यावर गरजेपेक्षा कमी खर्च असल्यामुळे भारतात हॉस्पिटल, हॉस्पिटलमधील उपकरणे आणि संशोधन, बेड्स, डॉक्टरांची संख्या यासारख्या गोष्टींची कमतरता आहे.

(१०) भारतात अन्नधान्ये उत्पादनामध्ये वाढ झालेली दिसून येते. तांदूळ उत्पादनात देशाचा चीन नंतर दुसरा क्रमांक असून गहू उत्पादनात देश अग्रस्थानी आहे. तरीपण देशाला भूखमारी आणि कुपोषणाने ग्रसले आहे. सर्वात मोठी समस्या कृषी उत्पादनात सुधारणा करणेच नाही तर गरीब आणि गरजूंसाठी अन्नधान्याचे वाटप करणे महत्त्वाचे आहे.

(११) कृषी क्षेत्रासाठी बजट २०२१-२०२२ मध्ये १६३ लाख तेकऱ्यांकडून १२०८ लाख मॅट्रीक टन गहू आणि धानाच्या खरेदीकरिता एमएसपी किंमतीद्वारे २.३७ लाख कोटी उपए पेड करण्यात येणार आहे.

(१२) रसायनमुक्त तेतीसाठी प्रावधान करण्यात आले आहे.

(१३) तेल वर्गीय पिकांची आयात कमी करून देशांतर्गत पीक उत्पादनाला उत्तेजन देण्यावर भर देण्यात आलेला आहे.

(१४) कोविड-१९ मुळे विस्कळीत झालेल्या प्रधानमंत्री आवास योजनेकरिता ४८००० कोटी रुपये निधी उपलब्ध करून ग्रामीण आणि ाहरी क्षेत्रात ८० लाख निवास बनविण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

(१५) पुर्वोत्तर भारतात ऑर्गेनिक कृषीकरिता ४५ कोटी मंजूर करण्यात आले आहेत.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला पुर्वपदावर आणण्याकरिता केलेल्या तरतूदी तुटपूज्या आहे असे बजेटकडे बघता लक्षात येते.

संदर्भ :

१६ मार्च २०२० तरुण भारत.

सोलापुरे भरतकुमार, 'मराठी अर्थशास्त्र परिशद, नियतकालीक, अर्थसंवाद', एप्रिल-जून २०२०, खंड ४४, अंक १

वावरे अनिलकुमार, 'मराठी अर्थशास्त्र परिशद नियतकालीक, अर्थसंवाद', जुलै-सप्टेंबर २०२०, खंड ४४, अंक २

लवअमतदउमदज वी प्दकप ;२०१९द्द म्बवदवउपवै नतअमल ल्मचवतजेए छमू वमरीप

पदजमतदंजपवदंस डवदमजंतल थनदंस ;२०२०द्द ल्मचवतजे दक ल्ववैपवदंसए व्नइसपबंजपवदए छमू ल्वता

पाटिल मनिशा हिंदुराव, ेवीवसंतसल ल्मचवतजशए श्रवतदंस वित

पदजमतकपेवपवसपदंतलै जनकपमेए वितपस श्रनदम २०२१ कोरोना आणि

भारतीय अर्थव्यवस्था

ीजनेरुध्दूवतसकवउमजमतेपदविण्ववउ ल्वअपक.१९ प्दकपण्वतह

ूण्मबवदवउपवैजपउमण्पदकपंजपउमण्ववउ

माहोरे समित, (१६ ते २१ मे २०२०), 'कोरोनाचे संभाव्य आर्थिक

परिणाम व दिशा', परिवर्तनाचा
वाटसरु, पुणे, अंक २२१
माहोरे समित लक्ष्मण, (अक्टूबर-दिसंबर
२०२१), 'भारत में कोविड-१९
और खाद्यान्न सुरक्षिता/७५ /
नागफनी, तिरुअनंतपुरम
(केरल), अंक ३९
बजट २०२२-२०२३, फेब्रुवारी २०२२,
भारत सरकार

पुष्प कममजी वतपवचय जंतसमी ज्ञनंत वीतलय

वैपजंदल गोवा कीअय त्मैमदकीपस दक

ट्नेनदकंतउए ;२०२१द्दए एउचंज व्बिक्ट्क:१९

वद जीम प्दकपंद ह्दतपबनसजनंतस

लेजमउ रु १० चवपदज जंतजमहल वित चवेज

चंदकमउपव तमबवअमतलए वनजसववा वि

ह्दतपबनसजनंतमए टवसण ५०